

ЗОЛОТА ТАБАКЕРКА З КОЛЕКЦІЇ МІКУ

В експозиції МІКУ з дня його заснування зберігається золота табакерка (ДМ-1633) (рис. 1). Відомо, що вона до 1934 р. знаходилася в Музеї мистецтв (тепер Національний музей мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків), про що є запис в інвентарній книзі за № 3244. 27 березня 1934 р. за актом № 2 (з грифом “секретно”) табакерка разом з іншими речами була передана на зберігання до Київської обласної контори Держбанку, а звідти, вірогідно, десь наприкінці червня 1941 р (з початком Вітчизняної війни) була вивезена до Держсховища СРСР в Москві. Вже звідти (звісно, разом з іншими численними матеріальними цінностями) була евакуйована в Уфу. У 1946 р. табакерка повернулася в Україну, але вже в Державний республіканський історичний музей, звідки у 1964 р. (тоді музей уже називався Київський державний історичний музей) була передана МІКУ.

Рис. 1. Золота табакерка Загальний вигляд.

У табакерку вкладено невеличкий папірець з написом “Милому Бодечке от папы и мамы золотая табакерка съ жемчугом и эмальями жалованная во времена Суворова твоему прадеду д.т.с. (действительному статскому советнику) Ивану Онуфриевичу Курису” (рис. 2).

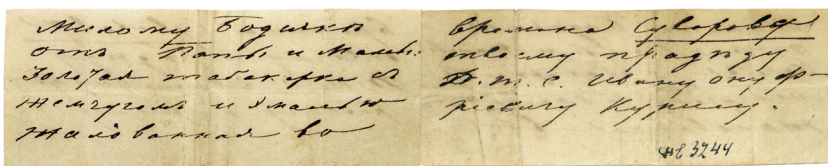

Рис. 2. Записка, вклadena в табакерку.

Виявилось, Іван Онуфрійович — відома історична особа. Звісно, довелося перевірити й записку, а саме чорнила, папір, характер письма. Для цього ми звернулися до фахівця — зав. сектором реставрації Музею книги та друкарства — Марини Вікторівни Добрецової. Вона згодилась не тільки провести аналіз, але й відреставрувати записку. Її відповідь була однозначна: записка оригінальна, написана у ХІХ ст.

Табакерка виконана з золота і прикрашена емаллю. Вона восьмигранна, з кришкою на шарнірі. Розміри: 90×36×25 мм. Всі її грані декоровані емалевими смужками (синіми та жовтими), що представлені по черзі та розділені золотими стрічками (рис. 3).

Рис. 3. Золота табакерка у відкритому вигляді.

Стрічки утворені такими деталями: між трьома кульками (обабіч більшої, менші за розміром) невеличка стрічка з заокругленими кінцями. Смужки синього кольору (емаль на гільшированої у формі “ялинки” поверхні) декоровані рослинним узором, в якому поєднується золото з емаллю. В основі візерунку — хвилястий золотий пагін з дрібними листочками у формі трьох кульок) та овальними емалевими плодами, облямованими тоненькими золотими дротинками. Смужки оточені подвійною рамкою: золотою і емалевою кольору слонової кістки. Такий же візерунок прикрашає і кришку предмета, приєднану до корпусу з допомогою шарніру. Але насамперед окрасою кришки є розташований по периметру бордюр з густо розміщених дрібних перлинок у глухих кастах (рис. 4). Є на предметі і клеймо майстра. Воно поставлене двічі (на кришці і на дні). Це латинські літери “I G R”, розташовані у два ряди під стилізованою тризубцевою короною (рис. 5).

Рис. 4. Кришка табакерки, прикрашена перлинами.

Рис. 5. Клеймо.

Клеймо, на жаль, не ідентифіковане, але за стилістичними особливостями, ймовірно, є французьким. Жодних інших клейм на табакерці немає. Це трохи дивно, адже Франція має найстарішу в Європі пробірну систему, що сягає ще глибини середньовіччя. Система клеймування в королівській Франції була дуже складною, що призводило до того, що на предметах знаходилось кілька клейм (наприклад, на старих витворах їх може бути п'ять), а інколи і більше. Форми цих клейм бували дуже різними, але дуже часто вони мали вигляд літер з незвичайним оздобленням з розміщеною вгорі короною. Таке саме клеймо є на табакерці.

Стан збереженості предмета (втрати емалі і золотих деталей) свідчить про те, що ним довго користувалися. Основна

техніка виконання табакерки — емаль по гільошированій поверхні, яка зародилася саме у Франції у XVIII ст. В цій техніці використовують тільки прозорі емалі різної кольорової гами, в результаті чого металевий фон і нанесений на нього механічним засобом візерунок просвічуються під емаллю. Це помітно і в нашому випадку. Дуже оригінальним є і наступне: на поверхні емалі є ще й малюнок із золотих деталей, знову таки поєднаних з емаллю.

Табакерки з'явилися практично одночасно з модою нюхати тютюн, яка поширилась насамперед в Західній Європі, у XVII ст. В Росії вони набули популярності у XVIII ст. при Петрі I, коли в країну почали завозити екзотичні продукти, а також тютюн. Вже в першій чверті XVIII ст. табакерки стали використовувати в якості подарунка не тільки приватного, але й дипломатичного. І вже тоді цей виріб стає предметом колекціонування. Табакерки робили з різних матеріалів: срібло та золото, кольорове каміння, дерево, натуральна черепашка, кістка. При цьому майстри користувалися різноманітними ювелірними техніками: карбування, гравірування, чернь, інкрустація золотом по перламутру (інколи і навпаки), емаль по гільошированій поверхні. Дуже дорогі і вишукані табакерки прикрашали дорогоцінним камінням та перлами, емалевими мініатюрами¹. При цьому майстри ніколи не забували про призначення речі: табакерки тих часів дуже зручно розміщували у руці і так щільно закривали, що жодна крупинка тютюну не могла випасти. Водночас їх можна було відкрити без особливого зусилля. А коли мода нюхати тютюн пройшла, вони стали просто коробочками для зберігання дрібних речей. Та до кінця XIX ст. табакерки зберігали статус предметів, які могли бути пристойним подарунком поважній особі. Звісно, що мова йде про предмети з коштовних металів, які підкреслювали соціальний статус власника.

Табакерки восьмигранної форми були (саме таку форму має і представлений експонат) популярні з 1770-х рр.

Цінність експонату полягає, насамперед, в пов'язаній з ним історії, особливо коли є відомості про приналежність його до конкретної особи. В даному випадку цією особою є Іван Онуфрійович Куріс (близько 1760–1836) — сподвижник Суворова.

Його предки, греки за походженням, поселилися ще за царя Олексія Михайловича в Ніжині². Батько його служив в полтавському Малоросійському полку сотенним городовим

отаманом, а в 1772 р. отримав звання прапорщика. Відомо, що Іван Онуфрійович навчався за звичаєм того часу вдома. У 1773 р. він вступив до Дніпровського полку рядовим. Потім, поступово підіймаючись по службових сходинках, Куріс стає капралом, квартирмейстером, а в 1777 р. отримує звання вахмістра³. У 1780 р. він воступив до малоросійського Полтавського полку, а уже з нього був переведений гренадерським капітаном до Таврійського. З цього часу і починається розквіт його військової кар'єри під командуванням Суворова. Вперше Куріс прославився під час захисту форту Кінбурської коси при нападі на нього турецького десанту. За це отримав звання секунд-майора і особисто наблизився до Суворова, з яким підтримував тісні дружні стосунки аж до самої смерті останнього. У 1788 р. він брав участь у взятті Очакова, тоді ж був переведений в Санкт-Петербурзький драгунський полк. За участь у битві на річці Путні (Молдавія) Куріс був нагороджений орденом Св. Володимира IV-го ступеня з бантом. Відомо, що при головнокомандуючому (Суворові) він служив начальником канцелярії, обіймав посаду завідувача секретною частиною і його як довірену особу посилали з секретними наказами, які він доставляв вчасно. За участь у битві при Ізмаїлі Іван Онуфрійович отримав звання полковника, став кавалером Георгіївського хреста (1789–1790 р.). А статус кавалера Георгіївського хреста дозволяв стати дворянином⁴. Під час свята у Ясах з нагоди підписання з Туреччиною миру, Суворову надіслали з Петербурга орден Георгія III-го ступеня з височайшим повелінням “чтобы этот крест был возложен на того отличившегося в военном знании и храбрости в ту войну, которого почтит достойным главнокомандующий”. І цей хрест отримав Куріс. В подальшому військова доля Куріса склалася наступним чином: в 1794 р. разом з Суворовим він брав штурмом Варшаву. У 1795 р. отримав від прусського короля Вільгельма орден “Pour le merites” (За заслуги). У 1797 р. у званні полковника його перевели в Херсонський кірасирський полк. У 1799 р. за станом здоров'я (у Куріса була розбита права рука) він переходить на цивільну службу з чином дійсного статського радника і отримує посаду віце-губернатора у Новгороді, потім цивільного губернатора в Оренбурзі. У 1800 р. його переводять губернатором на Волинь, але тільки на півроку. Такі постійні переїзди набридли Івану Онуфрійовичу. Він звільнився з посади і переїхав назавжди в

свій маєток під Одесою. До речі, існує цікава легенда стосовного того, як Куріс отримав тут землі. Ще під час Російсько-турецької війни ніби трапився такий випадок: поблизу Тилигуло-Березанського лиману у сутичці з турками Суворов необережно вирвався вперед, кінь під ним був убитий, і якби не Куріс, який знаходиться при ньому і негайно віддав йому свого коня, Суворов міг би опинитись в полоні. Коли бій закінчився, Суворов нібито сказав Курісу: “Возьми эту лошадь и объезжай на ней всю эту округу. Я буду ходатайствовать об отводе тебе в собственной этой земли”. Так це було чи ні, але існує відповідний документ, в якому наступне: “Господину полковнику и кавалеру Ивану Онофрійовичу Курису по прошенію его назначена земля въ новоприобретенной отъ Порты Оттоманской области по правую сторону речки Тилигула, при устьѣ речки Балаѣя и по обеим сторонамъ оврага Балайчука шесть тысячъ десятинъ; да для устройства на реке Тилигуль водяной мельницы позволяется ему, господину Курису, на основании межевой инструкции иметь к левому берегу одно прикосновение плотиною.

Я, прилагая при семъ обь оной скопировку изъ генеральнаго плана, всем, до кого сіе принадлежать будетъ, предписываю: въ поселеніи на той земле выводимыхъ изъ заграничныхъ местъ людей и въ заведенія домостроительства и економіи, равно и въ построеніи прлотины и мельницы, не чинить ему, г. полковнику и кавалеру или кто отъ него будете къ тому определенъ, никакого препятствія; для сего до формального той земли отмежеванія и сей отъ меня данъ за подписаніемъ и приложеніемъ герба моего печати въ Екатеринославе февралѣ 24 дня 1793 года.

Его Императорского Величества Всемилостивейшей Государыни моеѣ отъ армія генераль майоръ правитель Екатеринославского Наместничества и орденовѣ Св. Равноапостольнаго князя Владиміра Б. К. 2-й степени и Св. Анны Кавалеръ Василій Коховскій.”⁵.

На отриманих землях він заснував містечко Курисово-Покровське. Окрім нього ще й два сусідні села — Каїри й Олександрівку (Нетребівку).

До цього часу в Петрівці (так тепер називаються) Курисово-Покровське є залишки палацу, збудованого в два етапи: східна частина — в 1810–1820-х роках невідомим архітектором (за часів життя Куріса); західна — у 1891–1892 р. одеським архітек-

тором Миколою Константиновичем Толвинським, молодим академіком Санкт-Петербурзької академії наук, нащадками Івана Онуфрійовича. Ця частина палацу збудована в мавританському стилі (рис. 6). На головному фасаді палацу можна бачити й герб Курисів, увінчаний рицарським шоломом зі страусовим пір'ям. На гербовому щитку зображено лева, квітку лілії, внизу на стрічці — гасло “ДА БУДЕТ ПРАВДА” (рис. 7). За життя Івана Онуфрійовича була побудована у 1824 р і церква покрови Пресвятої Богородиці, в огороженні якої він і був похований у 1836 р.

Рис. 6. Палац Курисів. Фото 50-х рр. ХХ ст.

Рис. 7. Герб роду Курисів.

Стосовно особистого життя Куріса, то відомо, що у 1794 р. взяв шлюб з Ульяною Іванівною Ханенко⁶, яка померла, вірогідно, в 1810-х рр. Вона походила з роду Уманського полковника і гетьмана правобережної України Михайла Ханенка. Не менш знаменитим був її батько — Іван Миколайович, ад'ютант графа Румянцева-Задунайського під час російсько-турецької війни. Мати її — Софія Іванівна Горленко — була правнучкою українського гетьмана Данила Апостола. В 20-х рр. Куріс одружився з Катериною Іванівною Дуніною, дочкою генерал-аншефа Івана Петровича Дуніна⁷. Але відомо, що всі діти Івана Онуфрійовича були від першого шлюбу. Син Єгор помер у дитинстві. Старший серед живих — Платон, військовий, пішов у відставку через хворобу у 1824 р. у званні штабс-капітана, отримав призначення в Феодосію, де був спочатку чиновником з особливих доручень, а з 1829 р. став першим міським поліцмейстером, тобто фактично градоначальником. За службу імпера-

тор Микола I двічі дарував йому діамантовий перстень, а у 1836 р. він став камер-юнкером Височайшого Двору. Потім Платона Івановича перевели в канцелярію Новоросійського генерал-губернатора князя Воронцова, де він служив до 1841 р. Після відставки він мешкав у своєму Харківському маєтку Луциковка. Відомо, що від батька він отримав у спадщину село Каїри. Платон Куріс і його дружина Єлизавета Львівна Альбрант були бездітні. Обидва були поховані в Луциковці. Їхній маєток перейшов у спадщину брату Єлизваті Львівни — Івану Львовичу Альбранту. Олександр Іванович Куріс (молодший син), корнет лейб-гвардії гусарського полку, загинув у 1831 р. від рук польських повстанців. Але саме середній син Іраклій (1802–1849) отримав у спадок Курисово-Покровське, в якому поселився після виходу у відставку у 1837 р. у званні майора. Він привів до ладу маєток, поновив палац, побудував новий вітряк, завів кінний завод, будинок якого залишився до нашого часу. Він помер несподівано у 1849 р. у віці 47 років, а в 1862 р. поряд з чоловіком у родинному склепі в огорожі Покровської церкви була похована і його дружина — Любов Станіславівна, представниця старовинного литовського роду Голинських. Їй було всього 40 років. Маєток Курисово-Покровське перейшов до сина Іраклія — Івана, який ще більше прославив свій рід. Людина енергійна, обізнана у різних сферах науки. Колекціонер, нумізмат, почесний наглядач різних училищ, дійсний член Одеського товариства любителів історії і старожитностей, дійсний член, а потім і президент Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії. Шталмейстер Височайшого Двору, запрошений на коронацію Олександра III, багаторічний предводитель дворянства Херсонської губернії, кавалер багатьох орденів, попечитель численних товариств, член Англійського і самого престижного в Одесі — Клубу Російського товариства пароплавства та торгівлі РОПіТ. Іван Іраклійович Куріс — один із засновників Чорноморського яхт-клубу і Кримсько-Кавказького гірського клубу. Він також був членом Спостережного комітету Земського банку Херсонської губернії, головою Торгово-Промислового банку. Саме він добудував західну частину родового палацу. При ньому існувала школа на 116 дітей, метеорологічна станція, поштове відділення. Була також своя телефонна лінія, кінно-поштова і земська поштові станції, лікарня, чотири постійних двори, дві корчми. Садово-парковий

ансамбль був окрасою маєтку, а в оранжереї росло понад 2000 видів тропічних рослин. Цікаво, що посаджений Іваном Іраклієвичем ліс, який пізніше розрісся до 340 гектарів, у ХХ ст. був оголошений Регіональним ландшафтним Тигульським парком.

Іван Іраклієвич Куріс помер у маєтку, 2-го березня 1898 р. Він був останнім Курісом, кого поховали в родовому склепі. У нього лишилися сини — Іван, Олександр та дочка Олена, княгиня Гугушева⁸.

Зараз нащадки цієї знаменитої родини мешкають у Франції.

Стосовно єдиної дочки Івана Онуфрійовича Софії, то відомо, що вона вийшла заміж за генерал-майора Богдана Богдановича Нілуса⁹. Саме в цій родині слід шукати слід Богдана, якому й була подарована табакерка, що належала раніше Курісу Івану Онуфрійовичу і була пожалувана йому, якщо поставитися до фрази “во времена Суворова” буквально, то не пізніше 1800 р. (дата смерті Суворова). В “Одеському віснику” за 1833 р. про Софію є наступна замітка: “Одеській Городовий Магістратъ по прошенію Генераль-Маіорши Софії Ивановой дочки Нилусовой, урожденной Курисовой, 17-го Апреля сего года, под. № 20, відать ей оценочное свидетельство сроком на три года, на домъ ей, состоящій в Одессе, в і части, на военном форш LXXI кварталъ, под № 755 и 757, оцененный в несгораемых матеріалах в двадцять тысяч рублей, в сгораемыхъ в пять тысяч рублей ассигнаціями.”¹⁰.

Стосовно дітей цієї сімейної пари (Богдана Нілуса і Софії Куріс), то тільки з біографії Богдана Івановича Ханенка (1849–1917) — відомого колекціонера і мецената, впливає інформація про те, що його мати — Катерина Богданівна Нілус (1822–1891) була дочкою Богдана Богдановича Нілуса, а значить і Софії Іванівни Куріс. Так складається, що Богданом, якому батьки передали як згадку про прадіда золоту табакерку є саме Богдан Іванович Ханенко.

Примітно, в книзі В. Ковалинського “Меценаты Киева” (К., 1988) багато уваги приділяється родоводу Богдана Івановича з боку батька Івана Івановича (1817–1891) — представника старовинного українського роду Ханенків. А про матір немає жодного слова. Але згадаймо, що по материнській лінії Софія Іванівна Куріс, мати Катерини Богданівни Нілус, також походить з роду Ханенків (рис. 8).

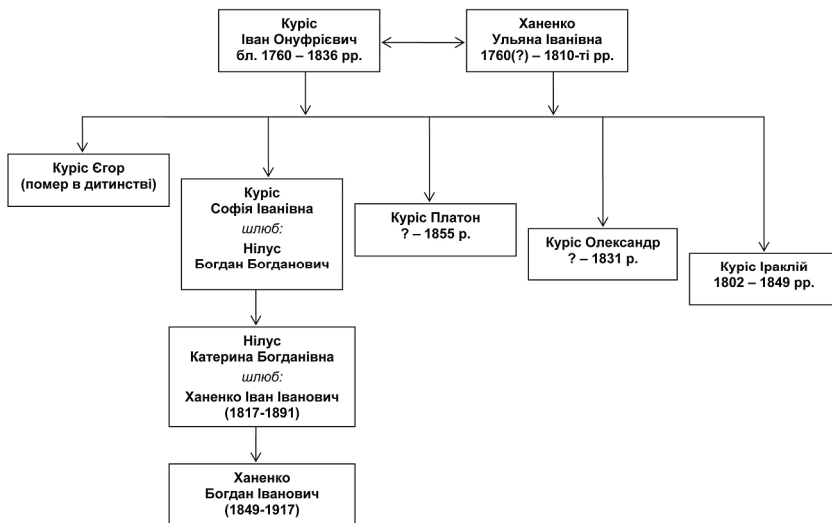

Рис. 8. Схема родоводу Б.В. Ханенка.

Ми всі добре знаємо, що один з музеїв Києва — Національний музей мистецтв носить ім'я Богдана і Варвари Ханенків. Ханенко отримав юридичну освіту, навчаючись у Московському університеті. Його фахова діяльність розпочалась в Петербурзі у 1873 р., де він розпочав службу в департаменті юстиції на посаді мирового судді. У 1874 р. він одружився з Варварою Ніколівною Терещенко. Саме в Петербурзі у нього з'явився інтерес до колекціонування старожитностей. У 1876 р. він опиняється в Варшаві, де обіймає посаду члена Варшавського окружного суду. Звідти разом з дружиною Ханенко виїздить на аукціони у Відень, Мадрид, Рим, Берлін, де купує різноманітні мистецькі витвори, надаючи перевагу живопису Нідерландів, Фландрії, Італії. У 1881 р. Богдан Іванович йде у відставку і оселяється в Києві. Тут він стає знаменитою фігурою у фінансових і торгівельних колах. Звісно, Ханенко продовжує колекціонувати твори мистецтва. Зібрання його значно зросло. Через те до будинку по вул. Олексієвській, 15, який дістався у спадок Варварі Ханенко від батька, у 1891 р. навіть була зроблена двоповерхова прибудова. У 1894 р. у Києві вирішили створити міський музей. Меценатську підтримку надали Тарновський, Терещенки, Бродські, Василь Смиренко. Саме Богдана Івановича наділили повноваженнями у справі створення цього

музею. Він склав статут музею, опікувався його будівництвом, навіть проводив розкопки за свій кошт у Київській губернії з метою поповнення майбутнього музею експонатами. У 1906–1912 рр. Б.І. Ханенко — виборний член Державної Ради від промисловців. Член партії октябристів.

Діяльність Б.І. Ханенко як колекціонера отримала високу оцінку: у 1910 р. його обрали почесним членом Петербурзької Академії мистецтв.

Перша світова війна примусила Богдана Івановича евакуювати частину своєї колекції в Москву, в історичний музей. Частина предметів з його зібрання знаходилась ще й в Петербурзі, в квартирі на Дворцовій набережній, 24. У квітні 1917 р. Ханенко помирає, а у вересні цього ж року Варвара Ніколівна офіційно вступає в права власності колекцією. Тоді ж вона повертає до Києва петербурзьку частину зібрання. 15 грудня 1918 р. В.І. Ханенко звертається до Української Академії наук з проханням прийняти від неї в дар всі художні цінності. Вже 11 лютого 1919 р., на шостий день встановлення (вдруге) в Києві радянської влади, колекція була взята під охорону і контроль, націоналізована і перетворена в 2-й Державний музей з підпорядкуванням Всеукраїнському комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. Потім колекція у зв'язку з різними обставинами ввійшла до складу Художньо-археологічного музею ім. Ханенко. В 1921 р. Варварі Ніколівні вдалося повернути у Київ (правда, з великими втратами) і колекцію витворів мистецтва, що знаходилась у Москві.

Померла Варвара Ніколівна у 1922 р. і була похована поряд з Богданом Івановичем у Видубицькому монастирі. На щастя, їй вже не судилося бути свідком того, що ім'я її чоловіка зникло з назви музею, який з 1923 р. став називатися просто “Музей мистецтв при Академії наук”. І лише в наш час музею було по праву повернута історична назва — “Музей мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенків”, якому у 2011 р. був присвоєний статус Національного.

Примітки:

¹ Коварская С.Я., Горбатова И.В. Ювелирные украшения и табакерки. Конец XVIII – первая половина XIX века. – М., 2008. – С. 6.

² Курис И.О. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей (далее ЗООИД). – Одесса, 1872. – Т.8. – С. 278.

- ³ Там само... – С. 279.
- ⁴ Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Да будет права. – Одесса, 2005. – С. 25.
- ⁵ Местечко Курисово-Покровское (Балай тож): стат. описание поселения, сост. на осн. данных, полученных при помощи подворной переписи произведенной 28 го сент. – 4 окт. 1882 г. // Стат. Отд. при Херсонской Губ. Земской Управе. – Одесса. Тип. Зеленого. – С.93.
- ⁶ ЗООИД... – С.279–280.
- ⁷ Там само.... – С. 280.
- ⁸ Красюков Р.Г. Дворянский род Курсов // Из глубины времен. – СПб, 1996. – Вып. 7. – С. 141–159.
- ⁹ Михальченко В.А., Сивирин О.Г. Вказ. праця. – С. 84.
- ¹⁰ Путешествия историей. Блог Сергея Котелко. – <http://sergekot.com>. – С. 14.